ZARAFSHON VA SIRDARYO ORALIG‘I (SUG‘D–USTRUSHONA) HARBIY MADANIYATINING SHAKLLANISHI: YOZMA VA ARXEOLOGIK MANBALARNING QIYOSIY TAHLILI (MILODDAN AVVALGI I MING YILLIK – MILODIY VIII ASR)

Xaliyeva Shahnoza Aliyevna
Mustaqil izlanuvchi, Jizzax shahar
1-umumta’lim maktabi tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Zarafshon va Sirdaryo oralig‘ida harbiy madaniyatning shakllanishi Avesto, antik tarixchilar ma’lumotlari va arxeologik topilmalar asosida o‘rganiladi. Sug‘d va Ustrushonadagi qurol-yarog‘, mudofaa inshootlari hamda jangovar an’analarning tarixiy xususiyatlari manbashunoslik yondashuvi orqali qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Avesto, Sug‘d, Ustrushona, Zarafshon, Sirdaryo, harbiy madaniyat, arxeologiya, qurol-yarog‘, mudofaa, yasht, manbashunoslik, jangovar an’analar, qal’a, tarixiy meros.

Zarafshon va Sirdaryo oralig‘i qadimdan Markaziy Osiyoning muhim tarixiy-madaniy hududlaridan biri hisoblangan. Mazkur mintaqada o‘troq dehqonchilik vohalari va chorvador jamoalarning o‘zaro aloqalari, xo‘jalik munosabatlari hamda hududiy xavfsizlik ehtiyojlari ta’sirida harbiy madaniyatning o‘ziga xos shakllari vujudga kelgan.

Tarixiy Sug‘d va Ustrushona hududlaridan aniqlangan mudofaa inshootlari, qurol-yarog‘ topilmalari va yozma ma’lumotlar ushbu jarayonni o‘rganish uchun muhim manbaviy asos bo‘lib xizmat qiladi. Miloddan avvalgi I ming yillikdan milodiy VIII asrgacha bo‘lgan davrda mintaqa harbiy madaniyatining shakllanish xususiyatlarini aniqlash yozma va arxeologik manbalarni o‘zaro qiyoslashni talab etadi. Chunki qadimgi yozma manbalar harbiy hayotning ayrim jihatlarini yoritgan bo‘lsa, moddiy madaniyat yodgorliklari qurol-yarog‘, mudofaa tizimi va jangovar an’analarning amaliy ko‘rinishlarini o‘rganish imkonini beradi. Avesto diniy-marosimiy mazmunga ega bo‘lib, unda qadimgi xalqlarning harbiy tasavvurlari aks etgan. Antik mualliflar asarlari esa harbiy yurishlar, mustahkamlangan manzilgohlar va jangovar harakatlar haqida ma’lumot beradi [Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida, 2008]. Avestoning Mihr-yasht, Bahrom-yasht va boshqa madhiyalarida jangovar qurollar, harbiy aravalar, qo‘shin safi, g‘alaba va jangchilarni himoya qilish bilan bog‘liq tasavvurlar uchraydi. Biroq mazkur matnlar turli tarixiy davrlarda shakllanganligi sababli ulardagi ma’lumotlarni muayyan hudud yoki davr bilan bevosita bog‘lash har doim ham mumkin emas. Ayniqsa, diniy-poetik tasvirlar bilan tarixiy mazmunga ega ma’lumotlarni farqlash muhimdir. Mihr-yashtda Mitraning jangovar aravasida ko‘plab o‘q, nayza, bolta va gurzilar mavjudligi tasvirlangan [Авеста, 1992, Mihr-yasht, 125–129-bandlar]. Ushbu miqdoriy ko‘rsatkichlar diniy-poetik mubolag‘a xususiyatiga ega. Biroq sanab o‘tilgan qurol turlari qadimgi harbiy madaniyatga xos buyumlar haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. Shu bois Avestodagi harbiy ma’lumotlarni baholashda qurol turlarining qayd etilishi bilan ularning mifologik talqinini farqlash zarur. Sug‘d toponimining Avestoda uchrashi mintaqaning qadimgi tarixiy geografiyasini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Jumladan, Mihr-yashtda Sug‘d harbiy mazmundagi tasvirlar bilan bog‘liq holda tilga olinadi. Videvdatda esa Sug‘d diniy-geografik tasavvurlar tizimining tarkibiy qismi sifatida qayd etiladi. Ushbu ma’lumotlar bir hududning turli mazmundagi matnlarda aks etganini ko‘rsatadi. Biroq ularning shakllanish davri va matndagi vazifasi bir xil

emasligi sababli mazkur qaydlarni yagona tarixiy voqelikning bevosita tasviri sifatida qabul qilish mumkin emas. Ustrushona toponimi Avestoda uchramaydi. Uning tarixiy-geografik tavsifi keyingi davr yozma manbalarida, jumladan, Hudud ul-olam asarida qayd etilgan [Hudud ul-olam, 2008]. Mazkur asar o‘rta asrlar tarixiy geografiyasiga oid bo‘lgani sababli undan miloddan avvalgi davr harbiy voqealarini bevosita tiklash uchun foydalanish ilmiy jihatdan asosli emas. Ustrushona harbiy madaniyatining qadimgi bosqichlarini o‘rganishda arxeologik topilmalar alohida ahamiyat kasb etadi. Avesto yashtlarida yoy va o‘q, nayza, bolta, pichoq, gurzi, palaxmon hamda tig‘li qurollarning qayd etilishi qadimgi harbiy anjomlar tarkibi haqida tasavvur beradi. Himoya vositalari sifatida sovut, qalqon va dubulg‘a ham tilga olinadi. Bunday qurollar va himoya anjomlarining qadimgi ko‘chmanchi jamoalar harbiy madaniyatidagi o‘rni B.A. Litvinskiy tadqiqotlarida ham ko‘rib chiqilgan [Литвинский, 1972]. Biroq ushbu tadqiqotdagi umumiy mintaqaviy ma’lumotlarni Sug‘d yoki Ustrushonaga oid bevosita arxeologik dalil sifatida talqin qilish mumkin emas.

Yozma manbalardagi mazkur ma’lumotlar Ustrushona hududidan topilgan arxeologik materiallar bilan qiyoslanganda muhim natijalar kuzatiladi. F.E. Toshboyevning Ustrushona xalqlari harbiy qurollariga bag‘ishlangan tadqiqotida Sag‘anoq, G‘ulbo va Shirinsoy mozorqo‘rg‘onlaridan aniqlangan qurol-yarog‘lar ko‘rib chiqilgan. Ular orasida qilich, xanjar va kamon o‘qlarining temir uchlari mavjud [Toshboyev, 2013, 66–73-b.]. Mazkur topilmalar mintaqada temir qurollardan foydalanilganini ko‘rsatadi. Ushbu arxeologik materiallarning ahamiyati, avvalo, ularning aniq yodgorliklardan topilganligi va moddiy buyumlar sifatida o‘rganilishi bilan belgilanadi. Avestoda qayd etilgan qurol turlari bilan Ustrushona topilmalari o‘rtasida umumiy tipologik o‘xshashlik mavjud bo‘lishi mumkin. Biroq bu o‘xshashlik ularning aynan bir davrga mansubligini yoki bir xil jangovar vazifani bajarganini isbotlamaydi. Chunki diniy matnlarning shakllanish geografiyasi va xronologiyasi arxeologik majmualarning davrlashtirilishi bilan to‘liq mos kelmaydi. Harbiy madaniyatning yana bir muhim jihati jangovar aravalardan foydalanish haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq. Mihr-yashtda to‘rt ot qo‘shilgan jangovar arava tasvirlanadi [Авеста, 1992, Mihr-yasht, 125-band]. Ushbu ma’lumot qadimgi eroniy diniy-madaniy muhitda jangovar arava obrazining mavjudligini ko‘rsatadi. Biroq Sug‘d va Ustrushona hududlarida aynan shu turdagi aravalar keng qo‘llanganini tasdiqlash uchun mahalliy arxeologik yoki tasviriy dalillar zarur. Sug‘d va Ustrushona harbiy madaniyatining moddiy asoslarini o‘rganishda mudofaa me’morchiligi yodgorliklari alohida o‘rin tutadi. Antik mualliflarning Markaziy Osiyodagi harbiy

yurishlarga oid xabarlarida mustahkamlangan aholi manzilgohlari, ularning mudofaa devorlari va darvozalari haqida ma’lumotlar uchraydi. Xususan, Arrian asarida Sug‘d hududidagi harbiy harakatlar va mustahkamlangan manzilgohlar tasvirlangan [Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida, 2008]. Bunday ma’lumotlar mintaqada mudofaa inshootlari harbiy faoliyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lganini ko‘rsatadi. Ustrushonadagi arxeologik tadqiqotlar mudofaa me’morchiligining rivojlanishini yanada aniqroq kuzatish imkonini beradi. B.B. Tuychiboyevning Ustrushona qadimgi va ilk o‘rta asrlar tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotida Nurtepa yodgorligi va mintaqaning mudofaa tizimi masalalari yoritilgan [Туйчибаев, 2004]. Nurtepa kabi yodgorliklarni o‘rganish mudofaa inshootlarining shakllanishi aholi manzilgohlari taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq kechganini ko‘rsatadi. Mazkur jarayonni faqat tashqi harbiy xavf bilan izohlash yetarli emas. Mustahkamlangan manzilgohlar aholining yashash joylari, xo‘jalik resurslari va mahalliy boshqaruv markazlarini himoya qilish vazifasini ham bajargan. Shu jihatdan mudofaa me’morchiligi harbiy madaniyatning moddiy ko‘rinishi bo‘lishi bilan birga, mintaqaning ijtimoiy va siyosiy taraqqiyoti bilan bog‘liq tarixiy jarayonlarni ham aks ettiradi. Qadimgi harbiy madaniyatning tashkiliy jihatlari Avesto madhiyalarida nisbatan cheklangan holda aks etgan. Ularda jangchilar, jangovar harakatlar va g‘alaba bilan bog‘liq tasvirlar mavjud. Biroq bu ma’lumotlar asosida Sug‘d yoki Ustrushonaning aniq qo‘shin tuzilishi, harbiy bo‘linmalari va boshqaruv tizimini to‘liq tiklash mumkin emas. Buning uchun yozma manbalardagi ma’lumotlarni arxeologik va boshqa tarixiy dalillar bilan solishtirish talab etiladi. Harbiy madaniyatning mafkuraviy-ramziy jihatlari Avestoda kengroq namoyon bo‘ladi. Bahrom-yashtda g‘alaba, jangchining ilohiy himoyasi va harbiy kuch haqidagi diniy tasavvurlar ifodalangan [Авеста, 1992, Bahrom-yasht]. Ushbu ma’lumotlar qadimgi jamoalarning jangovar ruhiyati va diniy dunyoqarashini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ayni paytda diniy-poetik tasvirlarni muayyan hududdagi harbiy marosimlarning bevosita tarixiy tavsifi sifatida talqin qilish ehtiyotkorlikni talab etadi. Ustrushona mozorqo‘rg‘onlaridan aniqlangan qurol-yarog‘lar va dafn marosimiga oid materiallar qadimgi jangovar an’analarni o‘rganishda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. F.E. Toshboyevning tadqiqotida ayrim dafn holatlari va qurol topilmalari otliq jangchilar faoliyati bilan bog‘liq holda talqin qilingan [Toshboyev, 2013, 66–73-b.]. Biroq dafn holatining o‘zi muayyan jang taktikasini to‘liq isbotlamaydi. Bunday xulosalar qurol turlari, ularning joylashuvi, yodgorlikning davrlashtirilishi va boshqa tarixiy manbalar bilan qiyoslangandagina ilmiy asosga ega bo‘ladi. Zarafshon va Sirdaryo oralig‘i harbiy madaniyatining shakllanishi bir-biri bilan bog‘liq tarixiy jarayonlarni qamrab olgan. Qurol-

yarog‘larning takomillashuvi, metallga ishlov berish ko‘nikmalarining rivojlanishi, mustahkamlangan manzilgohlarning vujudga kelishi hamda jangovar an’analarning shakllanishi uning moddiy va tashkiliy asoslarini tashkil etgan. Diniy-marosimiy tasavvurlar esa harbiy faoliyatning mafkuraviy jihatlarini aks ettirgan. Yozma va arxeologik manbalarni qiyosiy o‘rganish ushbu jarayonlarning ayrim tomonlarini o‘zaro tasdiqlash bilan birga, ularning xronologik va hududiy farqlarini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Zarafshon va Sirdaryo oralig‘ida harbiy madaniyatning shakllanishi qadimgi Sug‘d va Ustrushona hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, metallga ishlov berish an’analari, mudofaa me’morchiligi hamda jangovar tajribaning rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Avesto va antik mualliflar asarlaridagi ma’lumotlarning arxeologik materiallar bilan qiyosiy tahlili mintaqa harbiy madaniyatining moddiy va ma’naviy jihatlarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganish imkonini beradi. Ustrushona mozorqo‘rg‘onlaridan aniqlangan qilich, xanjar va kamon paykonlari harbiy qurollarning amaliy qo‘llanilganini ko‘rsatsa, Nurtepa singari mustahkamlangan manzilgohlar mudofaa tizimining shakllanishi va takomillashuvini aks ettiradi. Avestodagi jangovar qurollar, harbiy aravalar va g‘alaba bilan bog‘liq diniy-ramziy tasvirlar esa qadimgi jamoalarning harbiy tasavvurlarini yoritadi. Biroq ushbu ma’lumotlarning tarixiy ahamiyatini belgilashda manbalarning yaratilish davri, hududiy mansubligi va diniy-poetik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Shu jihatdan, Sug‘d va Ustrushona harbiy madaniyatini faqat qurol-yarog‘lar yoki mudofaa inshootlari bilan cheklab o‘rganish yetarli emas. Uning shakllanishi moddiy madaniyat, harbiy tashkilot va diniy-ramziy qarashlar o‘zaro ta’sirida kechgan tarixiy jarayon sifatida baholanishi lozim. Yozma va arxeologik manbalarning tanqidiy-qiyosiy tahlili ushbu jarayonning umumiy xususiyatlarini aniqlash bilan birga, ayrim harbiy an’analarni muayyan davr va hududga nisbat berishda mavjud manbaviy cheklovlarni ham ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aḥmedov B. O‘zbekiston tarixi manbalari (Qadimgi zamon va o‘rta asrlar). – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 352 b.
2. Авеста: Избранные гимны / Перевод с авестийского, предисловие, примечания и словарь И. М. Стеблин-Каменского. – Москва: Дружба народов, 1992. – 208 с.
3. Hudud ul-olam (Movarounnahr tavsifi) / Fors tilidan tarjima, so‘zboshi va izohlar A. Bo‘riyev. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 64 b.
4. Литвинский Б. А. Древние кочевники «Крыши мира». – Москва: Наука,

Главная редакция восточной литературы, 1972. – 272 с.

5. Qadimgi tarixchilar O‘rta Osiyo haqida: Terma parchalar / Tuzuvchi va tarjimon Zohir A’lam. – Toshkent, 2008. – 184 b.

6. Toshboyev F. E. Ustrushona xalqlarining harbiy qurollari haqida dastlabki mulohazalar // O‘zbekiston arxeologiyasi. – 2013. – № 2 (7). – B. 66–73.

7. Туйчибаев Б. Б. Уструшана в древности и раннем средневековье (по археологическим материалам): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 2004. – 26 с.